

KRÚDY GYULA

MAGÁNYOS ÚTON

Krúdy – sokan leírták már – magányos jelensége irodalmunknak. Életkor szerint a *Nugat* nagy nemzedékéhez tartozna, témái olykor érintkeznek is a kortársakéval, élete, művészete azonban mégis más jellegű. A dzsentriről másképp szól, mint Móricz Zsigmond és Kaffka Margit, a pesti éjszakát másként látta, mint Kosztolányi, s a magyar tájat is más színekkel festette, mint Juhász Gyula. Adyval közeli barátságot tartott, a pesti éjszakát sokszor együtt járták, de a magyar ugarral sose birkózott Ady módján, Babits Mihállyal talán személyes találkozása sem volt. Életmódja is más, mint a kortársaké; méginkább „társadalmon kívüli volt”; fogadóiban, olykor nyilvánosházakban lakott; löversenyezett, kártyázott, s huszártiszteket hajigált ki a kávéházból. Életregénye talán még a Bródy Sándorénál is színesebb. Már életében legendák születtek a tetteiről, s maig hullámozó anekdoták. Életéről előbb születtek regények, mint irodalomtörténeti tanulmányok. Elődeiként és művészi rokonaiként Mikszáthot, Vadnait, Lovikot és Cholnokyt említették legtöbbször, a világirodalomból Dickenst, Turgenyevet és Puszkint vélték leginkább ihletőjének; és Proust meg Giraudoux közelében látták a helyét.

Romantikus? Realista? Öntudatlan elődje a szürrealistáknak? Későn jött vagy korán? Bravúros cigányprimás, vagy tudatos alkotó? A dzsentri hegedűse vagy legszigorúbb leleplezője? A „középkori lovagok kései utóda”? „Európaivá finomult barbár”? Álomlátó? Varázsló? Pongyola vagy stílusművész? A Krúdy-irodalomban a fenti kérdések többnyire állításokként szerepelnek, különösen az emlékezésekben. S a Krúdy-irodalom nagyobbik része emlékezés: a hatalmas életművel mindmáig csak néhány szép esszé foglalkozik – Sötér István, Mátrai László, Cs. Szabó László, Szauder József, Szabó Ede, Katona Béla, Bartha András tanulmányai – és Perkátai László úttörő érdemű disszertációja.

Élete majd olyan „rejtélyes”, mint művészete. Az őseié is. Apai nagyapja negyvennyolcas honvéd kapitány volt, Komáromot védte Klapka adjutánsaként, aztán egy markotányosnővel tért haza Nyíregyházára. Kuruc maradt, a szabolcsi negyvennyolcas Honvédegyelet elnöke. Apai nagybátyja, Krúdy Kálmán Világos után sem tette le a fegyvert, gerillacsapatot szervezett, s az Ipolyság erdőiből holtáig ki-kicsapott a Habsburg-hatalomra. Krúdy Gyula számára ők jelentik a dicsőséges múltat. Apja, a virilista ügyvéd, a kurucságból inkább csak a negyvennyolcas zsinóros ruhát tartotta meg; de azért az ő élete sem volt „egészen” szabályos: élettársul egy malterhordólányt választott, Csákányi Júliát. . . nyolc gyermek születése után házasságot is kötött vele. Elsőszülött fiát – az 1878-ban született Gyulát – a családi tekintély örökösének szánta: megyei embernek, politikusnak. Krúdy Gyula azonban nem állt be a „kutyabőr kesztyűs dzsentrik” menetébe. Hiába tagadta ki az apja az örökségből; nem akták alá akarta írni a nevét. Csakis „író akart lenni és semmi más”.

Már serdülőkorában „rendhagyónak” látszik. Tizennégy éves, mikor az első írása megjelenik a *Szabolcsi Szabadsajtó*-ban. Iskoláit Nyíregyházán járja, egy esztendő Podolinban – Zsigmond király elzalogosított szepességi városában. Innen hozza az ódonság, a középkori sejtelmesség érzését – a többi Nyíregyházáról, szülővárosából, ahol a „nyíri” csendet, az agarászó urakat ismerheti meg. Sokat kóborol ligetekben, nádasokban, betyárnövendék módján, szerelemre vágyón, öreg korhelyek emlékezéseit hallgatva a kiskocsmákban – Dálnoki Gaál Gyulát, az első nyugdíjas vándorszínészt, és Kálnoky Lászlót, a hetvenes évek tárcaíróját; ők kapatták az alkoholra, ők vezették be az irodalomba is, „kedvessé, mulatságossá, romantikussá meszelgették” előtte az írói pályát. Az érettségire is úgy kell visszahozni a *Debreczeni Ellenőr*-től, ahová a tizenhat éves diákot munkatársnak hívta Gáspár Imre, mint „fényes tollú tárcaíró”. Következő állomása Nagyvárad, *A Szabadság* szerkesztőségében dolgozik egy ideig. Nem sokáig, mert egy cirkuszi táncosnő után Pestre rándul, a millennium évében. . . „Reménytelenül sze-

gény állapotban” él a Gyöngytyúk utcában, a szegény költők és proletárok városrészében – itt találkozik Cholnoky Viktorral is. Fil-lért se kap otthonról – apja így véli helyes útra téríteni –, de rendü-letlenül dolgozik; az éjszakai élet embereivel és a Józsefváros sze-gényeivel. 1899-ben házasodik először, s ekkor jelenik meg második kötete, az *Ifjúság*, aztán minden évben egy-két könyve, némely esz-tendőben négy műve is.

Könyveinek volt sikere, de az igazi elismerést más hozta. Egy párbaj 1911-ben: az Erdélyi borozóban a mindig szótlan ifjú író egy vagdalkozó huszár kapitánytól könnyedén elvette a kardot, s átadta – lovagias gesztussal – egy „kakasos” házbeli hölgynek, az *Asszony-ságok dija* Jolánjának. Itt kezdtek színesedni a Krúdy-legendák az éjszakai lovagról. A legendáknak volt alapjuk: csakugyan színesen élt; szórta a pénzt, mint egy magyar nábob; a Meteor, az Astoria, a Royal volt a szállása, meg a kakasos házak; hetes multságok fűződ-tek a nevéhez, lóversenyek, kártyacsaták meg párbajok. Az öles szép férfiért a nők hajba kaptak az utcán. Java férfi korában – az emléke-zések szerint – délig dolgozott, akkor öltözni kezdett, sötét ruhába, hófehér ingbe; s lóversenyre ment Bródy Sándorral; aztán találko-zott egy fekete szemű nővel a Rác-templom környékén vagy má-sutt, később párbajt vívott valamely aktív huszár kapitánnyal, majd kártyázott nagy tételekben az Otthonban, vacsorázott a New York-ban vagy az Országos Kaszinóban, Tiszta Istvánnal vagy Szemere Miklóssal.

Aztán jöttek az őszi napok. A forradalmak bukása után nem olyan népszerű, a szerkesztők meg-megvárakoztatják, szervezete kopik; halottasága mellett gyertya ég. A villanyt kikapcsolták, mert nem tudott fizetni. Lakását már korábban felmondták. De a temetése megint „stilszerű”: rengetegen állják körül a sírját: me-gyéjebeli dzsentri urak és pesti pincérek, zsokek, hullamosók és hervadó nők; Nyíregyházi Sárai Elemér bandája húzza búcsúzóul a kedves nótáját: *Viszik a menyasszony selyemágyát*. . . Aztán a mu-zsika is elhal, évekig nem jelenik meg Krúdy-írás. Majd csak 1940 körül törik körülötte a csend: a fiatalok felfedezik a „ködlovagok” közt a vezért.

A kártyacsaták, a lóversenyek, a párbajozások, a nagy ivások, nőhódítások többnyire a létjogosultságukat veszített osztályok ideái; időnként azonban az életük értelmét keresők menekvése is lehet. A századelő magyar íróit sokszor a sorssal való birkózás vitte az éjszakába, a magyar Pimodánba.

Krúdy nemigen birkózott; ő hamar „elvégeztetett”-nek tudott mindent; de az éjszakai élet adta meg neki az alkotáshoz szükséges özöndús légkört. Bohémsága lázadás is volt, függetlenedés osztályától, kötöttségektől, az írás érdekében. Feljegyezték: a Petőfi Társaságba még 1923-ban sem ment el, pedig már 1913-ban beválasztották, de egy cigánylakodalomra a lányát is elvitte. Korának társadalmi szokásai sem kötötték, a családi élet „szertartásai” sem; a bort, a kártyát s nőszenvedélyét is az írás alá rendelte. Nem volt duhaj; az emlékezések megírják – mások duhajságát sem szívlelhette –; többnyire csendesen üldögélt, szomorú mosollyal; hajtott fejjel, szótlanul. Sokszor éppen azt a két-három órányi magányt szerezte meg a kiskocsmák asztalánál, amelyre – hogy írni tudjon – naponta szüksége volt. Állandó kocsmázása különben is legenda; mikor írta volna akkor száznegyven kötetét? Napi tizenhat oldalt szabott magára – Jókai penzumát – néha hetekre, sőt hónapokra eltűnt a pesti éjszakából, és napi tizenkét órán át rótt a apró lila betűket. „Olvasatlansága” is legenda: sokat görnyedt könyvtárakban is. Szerémi-nek a mohácsi veszedelemről szóló írását ő fedezte fel, s éjjeliszekrénye mindig tele volt könyvekkel.

A VÁROSI POLGÁRI IRODALOM SODRÁBAN

Az induló Krúdyt – kötetben megjelent novellái alapján – a mikszáthi hagyomány követőjének vélték legtöbben. Katona Béla és Bartha András újabb kutatásai szerint azonban Krúdy a városi-polgári irodalom sodrában indult, mikszáthos korszakát egy naturalista-realista irányú tájékozódás előzte meg. Szerette ugyan Jókait és Mikszáthot, de inkább külföldi mesterek voltak az első ösztönzői, Dickens, Thackeray, Maupassant és főként Zola. Más olvasmányélmények is egyidejűleg, sőt egyre erősebben hatnak; a serdülő

Krúdy Boccaccio *Dekameron*-ját tartja a világ legkedvesebb könyvének, hatására éjjel bemászik az egyik ablakon. Másik nagy élménye az *Ezeregyéjszaka* – a Szindbád nevet innen kölcsönzi –, s Pus-kint, Turgenyevet kedvelte, a nagy orosz, tizennyolc éves kora tájt „még a nőknél is jobban”. De az ő hatásuk egyelőre inkább a ro-mantikában s biedermeieres finomságokban mutatkozik; a korai Krúdy-írások legtöbbször városi kisemberek, hivatalnokok, keres-kedők, bukott nők szerepelnek, s főként költők és hírlapírók.

A naturalista-realista tájékozódás eredménye – és lezárása – *Az aranybánya* (1901). Karrierregény, hőse a dzsentri ivadék Csobánc Péter, a Bacsó Kanutok és Noszty Ferkék rokona. Az újjgazdagok-ról, tőzsdei spekulánsokról, a századvég „bűneiről” szigorú képet fest Krúdy; itt még nyoma sincs a századvég idealizálásának.

MIKSZÁTHOS NYOMOK

Az aranybánya lezárása volt Krúdy naturalista-realista irányú tá-jékozódásának. Novellisztikájában már korábban poétikusabb irányra váltott; az *Ifjúság*-ba (1899), második kötetébe azokat a da-rabokat vette fel leginkább, amelyeket „sóhajtásokból” szőtt, s ame-lyekben leginkább érezhette a Turgenyev művészetében annyira szeretett „üdeség és szín” zománcát. Ezt – az „üdeség és szín” zo-máncát – hozza örökségként Turgenyevtől, s a hangulati hatásokra törekvést. Egyelőre még nem tisztán; Turgenyev finomsága olykor még finomkodás nála. Új ko:szakában, a mikszáthi tájékozódás ide-jén megtisztul líraisága a szentimentálistól, a finomkodás eltűnik, a tekintet keményebbé válik, s az adomázó hangból nyert közvetlen-séggel telítődik a stílus.

Krúdy mikszáthos korszaka jó tíz esztendeig tart, *A podolini ta-kácsné*-ig (1911). Többen kitérőnek vélik ezt az időt művészetében, elkanyarodásnak eredeti útjáról; igazában szükségszerű is volt. A századforduló legtöbb prózaírója Mikszáthtól indul, a mikszáthi novellát viszi tovább – más-más módon – Lovik, Cholnoky, Mó-ricz, Kaffka –; akiket élményeik a dzsentrihez fűztek, el sem kerül-hették Mikszáth sugallatát. Mikszáth az úri Don Quijoték, svihá-

kok rajzával a dzsentri abrazolásában messze a kortársak elé lépett, folytatható hagyományt teremtett a korszerű kritikai (Móricz) s még inkább a lírai (Krúdy) ábrázolásához. A századelő dzsentriből jött írói, Cholnoky Viktor, Török Gyula, Kaffka Margit s Krúdy nem is kerülhették el Mikszáth hatását; noha ők megélt szenvedéseikből és osztályuk tragédiájából szövik írásaikat, s hőseikhez kicsit magukat adják modellül.

Krúdyban is Mikszáth szabadította el a dzsentri-témát. Élményei bőségesen voltak; ennek az osztálynak volt a fia, olyan vármegyéből, Szabolcs vezér földjéről, amelyben a dzsentri legtovább tartotta magát. Jól ismerte az „agarászó bálokat, a kártyás, boros, vetélkedő, cifra kocsin járó, hajdút tartó, párbajozó, virtuskodó, unatkozó, vadászkalapos és kurjongatással halálba hanyatló” nyírségi dzsentrivilágot. Nagyon sok írásában örökíti meg őket, különösen ebben a korszakában.

Első írásaiban persze ő is lírával búcsúzik ettől a világtól; sokáig nem tudta elhagyni „virtusaikat, vakmerőségüket. . . lógós szomorúságukat” sem. De micsoda képet rajzolt már mikszáthos korszakában is az agarászó vármegye urairól, a Gaálokról, Zathureczkyekről és Zohoray Pálról; hasonló élességgel csak Tolnai bírálta a dzsentrit. Tönkrement urak, pörösködők, hóbortosok, örökségkeresők, fél- és egész bolondok a novellaalakok: egyik hőse „nyomában. . . három farkas kullogott: az asszony, bor és kártya”; másik hőse halott feleségéhez jár éjszakánként a családi kriptába szerelmet vallani; az egyik Zathureczky halott apja bundáját keresi, mert a legenda szerint apja ebbe rejtette a pénzt; a másik Zathureczky csak levélben érintkezik szerelmesével, mert nem mer rongyosan elé kerülni. Alakjai az életből királyi göggel visszahúzódo „utolsó gavallérok”, maguk sejtik: vége világuknak, hátrálnak vissza, elmúlt századokba, álmodni.

Idealizált világ volna ez? A hang nem téveszthet meg: szigorúbb vagy legalábbis reménytelenebb az ő dzsentriképe Mikszáthénál és a kortársakénál, Mikszáth külső szemlélő volt, enyhe iróniával, olykor még talán a jóra forduló kártyajárásban is reménykedett; a kortársak, Török Gyula, Kaffka Margit, Móricz Zsigmond dzsentri sárarany-lelkeket is rajzoltak, az elődeiknél nagyobb szeretettel.

Krúdy időből kimaradottaknak látta alakjait. Ez a világ: haldokló világ. A nyíri csend – Szabó Ede szavával –, a halál csendje.

Ezekben a novellákban még erősek a mikszáthos ízek; nyelvükben, szerkesztésmódjukban, elnéző mosolyukban, az adomázó kedvtelésben is érződik a mikszáthi örökség. De a mikszáthi adoma máris átalakulóban van, kereteit feszegetik az asszociációk, és a dzsentritörténet háttérében megjelenik a lírai és zenei táj, borzongató, kísérteties motívumokkal, jelezve Krúdy művészetének fejlődési irányát.

Ez az irány messze vezet a mikszáthi anekdotizmustól. A humor és csattanó mikszáthi formájától eltávolodva, Krúdy megteremt egy erősen stilromantikus hangnemet és emlékező álomvilágot. Más-képpen lép túl a mikszáthi anekdotán, mint Móricz Zsigmond. Móricz inkább tompít a mikszáthi anekdotán; Krúdy túlhajtja kifejezésmódjait; Móricz az anekdoták különceiből a földön élő, körüljárható emberek rajzához kap indítást, Krúdynál a hangsúly az anekdota reális elemeiről az irreálisra csúszik, alakjai külön vonásai még erősebben kidomborodnak. Móriczot a jelen s a jövő felé fordulás, a paraszti törekvésekhez való kapcsolódás vezeti a realizmushoz, Krúdyt a Mikszáthénál is mélyebb kiábrándulás a patriarkális múlt iránti nosztalgiához, az irreálisnak tűnő álomvilághoz. Az eredmény, a művészi világ így nagyon is eltérő, egy ponton azonban egyező irányú: mindkettő elszakad az anekdotizmustól. Mikszáthtól kiindulva, Móricz a magyar realista próza kiteljesítője, Krúdy a lírába, hangulatba olvadó, léggört teremtő, az idő síkjait feloldó magyar próza megteremtője lesz.

Természetesen, az anekdotizmus fölött az átfogó, teljes társadalomábrázolásra törő realizmus győzelme nem pusztán Móricz Zsigmond hallatlan művészi erőfeszítésének az eredménye. Segítségére jött a kor. Mikszáthnak a magyar történelem mozdulatlan évtizedeiben telt el férfikora, Móricz ifjúsága idején a második magyar demokratikus forradalom érlelődött. Mikszáth, akármerre nézett, nem látott az emberi világ megteremtésére elégséges erőket; Móricz korában már élhet a remény; a forradalmasodó nép győzelemre vihethi az igazak zászlaját. Mikszáth, ha tehetetlensége érzetében hazudni nem akart, csak legyinteni tudott; Móricz az újat akaró erők

tudatában hihetett illúzió nélkül is. S ezzel a hittel győzelem reményében indulhatott harcba a mindegy ellen.

Krúdyból ez a hit veszett el. Mintha húszéves korára már mindennel leszámolt volna, véglegesen. Mikszáth még olykor-olykor „nekibúsult”; szeretett volna hinni közérdekű dolgokban, részt vett a közéletben is; Krúdy már első dzsentritörténeteit az „elvégeztetett” érzésével írja. A közélettől irtózva vonul vissza egy maga alkotta világba, onnan szemléli a pusztulást.

SZINDBÁD SZÜLETÉSE

Az 1910-es évek legelején a „mikszáthos” Krúdy válaszút elé érkezett. Világnézeti és művészi választás elé. A mikszáthos hangtól tovább kellett jutni, s helyet kellett keresni a kialakuló irodalmi frontok valamelyikén. Tehetsége vitathatatlan volt; a konzervatív és a polgári irodalmi front előtt egyaránt, a *Nyugat* dicsérte írásait, s a *Magyar Figyelő* táján – mint nagy tehetségű, dzsentri származású írónak – többen neki szánták Mikszáth elárvult helyét. Talán maga Tisza István is; többször meghívta vacsorára. Krúdy azonban a határozott választás elől kitért, nem kapcsolódott a *Nyugat* mozgalmához, de elhárította magától a konzervatív irodalmi szerepet is; vita nélkül átengedte Herczeg Ferencnek. Az irodalmi frontok fölött óhajtott maradni; *csak* író lenni. S író is másként, mint egy Mikszáth nyomán indulótól várni lehetett volna. Herczeg útjára nem lépett, a Harsányi Zsolt-féle higitás tehetségéhez különösen méltatlan lett volna; de a mikszáthi hagyományból való előbbre lépésnek azt a lehetőséget is elengedte, amelyet Móricz útja ígért; pedig az ő művészetében is nagy realista lehetőségek voltak. (*Az aranysarkantyús vitéz legendája, Korvín lelke.*) Más utat választott. Mikor Móricz a mikszáthi „pajkos” derútól a *Tragédia*, a *Sárarany*, *A fáklya* drámai küzdelméig érkezett, s nappali fényben mutatja be a magyar Ugart, Krúdy átlép a tragédiás valóságból egy maga teremtetett világba, és a magyar Ugarral küzdő-birkózó hősök helyett megrajzolja az álmok vizén hajózó Szindbádöt (*Szindbád ifjúsága*, 1911). Holtáig Szindbádöt írja, sok-sok változatban, holdas éjszakai

világításban. Móricz realizmust teremt, Krúdy egy stilizáló, dekoratív művészet felé halad.

Krúdy Szindbádja nem viharos tengereken hanyódik, s nem a csodák „borzalmas” tartományai felé evez. Arra hajóztat, amerre ifjúsága énekelt, felkeresi a gimnáziumot, a tánciskolát, amelyben az ünnepélyes próbabálok folytak, asszonyokat, lányokat, akikbe szerelmes volt. Az a *Tájékoztató*, amelyet Krúdy a *Szindbád ifjúsága és szomorúsága* élére írt, közelebb vezet a hajós megértéséhez. Asszonyok, szüzek, grófnék és kereskedőnek hallgatták „hitetlen mosollyal és elámult szívvel” Szindbád halkított hangú hazudozásait; szerették a jó bánásmódot, a szép szavakat, az önfeláldozást, a hosszú leveleket és a szerelmi jelvényeket – hajszálat, vasúti jegyet, törött kardokat –, egyszóval a szép, színes hazugságokat. Szindbád is sok mindent szeretett, főként a nők lábát, a hófúvásos időjárást, a vidéki tánciskolát, a kis vendégfogadót, az őszi ligetet, a melankolikus kocsiutat, hegyek között, kezeket, hajakat, női nevet, asszonyokat – s mindenért hiába rajongott, amit életében elérni óhajtott. Nem vigasztalta a százhet nő, aki viszontszerette, s a többi sem, akik „ábrándvilágában piros karikákon hintáztak”. Ők foglalkoztatták Szindbádot legtöbbit, míg élt. „Ám szokatlanul egyformák a nők, s a boldogtalan Szindbád erre sohasem gondolt.”

Ki ez az emlékekbe költöző, sejtelmekkel találkozó, mindig utazó hős? Micsoda Szindbád? Lírai alakmás? Magyar Casanova, az ifjúság és a szerelem szimbólumává emelve? Züllő, élveteg dzsentri? Az álom és valóság közt lebegő írói magatartás kifejezője? Szauder József nagy tanulmányban kísérte végig Szindbád születését, s meggyőzően mutatta ki, hogy Szindbád 1906 és 1911 között született meg Krúdy művészetében; anyagát a korábbi satirikus, ironikus, tréfás novellákból szedte össze és gyúrta egybe; összefoglalt benne nyírségi dzsentriemlékeket és podolini hangulatokat, eljátszatott véle újra már eljátszott szerepeket; Szindbád éppúgy rokona a középkori zsoldosoknak és élvhajhász kereskedőknek, mint az „ábrándos Ábrándi”-féle színésznépségeknek; s Szindbádba belerajzolta az író magát is. Líraiság és tárgyiasság, önfeledtség és irónia, „a lírai önarckép szubjektív és az önállósult jellem objektív szemlélete” lebegő egyensúlyba kerül ezekben a novellákban, s így lesz

Szindbád – Szauder Józsefet idézzük – „a Krúdy világát és ironikus-nosztalgikus magatartását legtisztábban kifejező műalkotás”.

Az ifjú és utazgató Szindbádra jellemző szemléleti egység azonban, Krúdy kiábrándultságának a fokozódásával, 1913-tól kezdve bomlani kezd, s a Szindbád-novellák enyhe devalválódása is bekövetkezik. Szindbád körül a szerelem tovább hullámozott, de ő egyre inkább kimaradt belőle; több lett a szerelmet vágyó nők érzelmes vallomása és erősebb a stilizált, biedermeieres íz. A kellékek, a motívumok már parodizálásra készítették: a novellákban rendre feltűntek a kocsmárosnők és utazó férfiak, akik a kocsmákban megpihentek, és borba mártott ujjal irták az asztallapra az imádott nő nevét, vagy a vadludak hangjára figyelve porozták a pisztolyt. . . Krúdy kiábrándulása mind teljesebbé válik, a szerelemben a hazugságot, a nemzeti történelemben egyre inkább az öncsalást látja; önarckép-szerű alakjaival is mind kevésbé tud azonosulni. Új Szindbád-alakmásokat keres; ezek az alakmások azonban – K. Károly, Emléki, Nagybotos, Pankotai, Idem – kevesebbek Szindbádnál, csak bizonyos vonásait hordozzák. Krúdy próbál fiktív távlatot keresni, ahonnan a jelennel szemben, kívülállóan is erősebb ítéletet formálhat: így talált a holt Szindbád kísértetjárásának fikciójára, s egy áltörténelmi korszaknak, a Kisfaludyak biedermeierének kulisszájára az *Aranykéz utcai szép napok*-ban (1916).

A formai vívmány nagy volt: Krúdy már az első Szindbád-novellákban egy új lírai novellatípust alkotott, amelyben a líraiság a legfontosabb, a hangulati elemek, az álomszerűség és az asszociációk szabad csapongása; egybemossa a hangulatfestő, tárgyi képeket és időrétegeket, egy több szólamú, időrétegeken keresztül vibráló líraiságot teremt, a magyar és európai novella történetében korábban ismeretlen stílusremeklésekben (*Püder*, 1914; *Aranykéz utcai szép napok*, 1916; *Tótágas*, 1919), de ez az eredmény csak félelmedmény Krúdy művészi erejéhez képest. A kor valóságának jelentős darabjai kívül rekedtek művészetén, az életből, a megélt és látott dolgokból viszonylag keveset örökölt műbe. Inkább csak a lágy lírába halkítható jelenségeket. Pedig Szindbád csontig látott: első utazásán, a kisvárosi tánciskolákban az Isten háta mögötti jelenségekre is felfigyelt – mikor a tűzoltólétrára kapaszkodó kislányokra

leselkedett a körorvos és a szerzetesi gimnázium igazgatója –, de igyekezett napirendre térni felette, tovább ballagott, „és hosszan, édesdeden felkacagott” – megbocsátó, illetve változtatást nem remélő bölcsességgel. Olykor-olykor diadalmaskodik ugyan Krúdy könyörtelen látása a lány líraiságon, de tartósabban soha. Kiábrándultsága nem engedi ugyan a teljes lírai azonosulást a hőssel, de íróniája sem igen mélyül egyértelmű bírálatáért, pozitív eszmény híján. Még leginkább tárgyias, nem önarcképszerű novelláiban mutat fel legtöbbet az életből, a groteszk, komikus, bírálatukat magukban hordó alakokban.

Krúdy maga érezte, hogy csonka maradt művészi világa. Az *Aranykéz utcai szép napok Előhang*-jában írja 1916 elején: „Fanyar elégedetlenséggel nézek könyvtárnyi könyveimre . . . Az igazi, az egyetlen, a legkedvesebb könyvem azonban nem jelent meg nyomtatóműhelyben. Amit magamban gondoltam, amit egyedülvalóságomban láttam, amit gőgös elvonultságomban kinevettem vagy sajnáltam. Az emberek hiányoznak a könyveimből, akiket mindenkinél jobban ismerek, ugyanezért leírni nem merem őket . . . Ha én leírnám, hogy én mit éltem és éreztem, és körülöttem éreztek: talán egy toronyba zárnának.”

A VÖRÖS POSTAKOCSI

Krúdyban persze többször is ébredt vágy a teljes valóság megírására. Az első Szindbád-novellák után, 1913-ban a „pesti vásárt” akarta regénybe fogni. A realista szándék azonban különös formát ölt: a vörös postakocsi álombeli tájak felé viszi utasait, ábrándokba; maga is álombeli táj jelképe. Szereplői jórészt élő alakok: Alvinczy Eduárdot Szemere Miklósról, a híres kártyásról és lóversenyzőről mintázta, Rezeda Kázmér alakmás, mint Szindbád, a Pattantyús utcai hölgyek is élő alakok – de végletesen elregényesítve és időtlenítve. Így a regény nem is azt adja pontosan, amit Krúdy ígért. Inkább a Krúdy-nemzedék elszállt ifjúságának a líráját s a századforduló pesti társadalmából azokat az alakokat, lezüllött írókat, óbudai kispolgár lányokat, gazdag polgárasszonyokat, örömlányokat, hir-

lapírókat, kis színésznőket, kupecceket, „akiknek a társadalmi rangja – Ady szavaival – tisztázatlan, s állandóan a napidíjas és az Uristen között lebegő”. Társadalmi szempontokat Krúdy az ábrázolásban nem érvényesít; emberről, világról mindent a férfi és a nő kapcsolatán keresztül mond el. A kritika, illetve az ironia így sem hiányzik a rajzolt képből; Krúdy tudta, hogy „a szerelem, melyről Petrarca zengett, városukban nem szokásos”. Rezeda Kázmér romantikus ábrándja mögött ott van a Magyar utcai örömház – sok Krúdy-írás színtere – s a „nagy szerelmi renaissance-okra” vágyódó asszonyok; a szökek, barnák, önzők és önzetlenek, akikkel életében találkozott Rezeda Kázmér, s akik éppúgy nem vigasztalják, mint Szindbádót az a százhet nő, aki viszontszerette. Pedig az ő számára ez látszott az élet egyetlen pozitívumának. Illúzió és csömör ötvöződik ebben a szemléletben. Krúdy eszményei a puskiné, turgenyevi alakok lehetnek – az *Anyegin*-ből idéz minden fejezet élén –, de úgy látta, hogy a „hárfák, lugasok, májusi éjszakák” – az ábrándos szerelmek – inkább csak voltak, jó részüket már „szentségtartókban őrzi az emlékezet”. Az egészséges érzékiségtől a kor neurasténiás, dekadenciába hajló, erotikus tévelygéséig a szerelem egész skáláját rajzolja itt is Krúdy. Regényeiben egyszerre van jelen a századvég turgenyeviesen tisztá nője, s az új század érzéki asszonya. A két típus gyakorta egy személyben.

A vörös postakocsi az első sajátos Krúdy-regény, csillogó novelladarabok, prózába fogott költemények sorozata; regénnyé a főhős személye s a hangulat kapcsolja a fejezeteket. Álom és valóság egybemosódik, a jelen és múlt is. A hősök tudatában csakúgy, mint az ábrázolásban.

A vörös postakocsi sikere szinte példátlan volt: nyolc hónap alatt három kiadást ért meg; „minden nő olvasta, még a leányiskolák is” – a kortársak emlékezése szerint. Ady Endre az ünneplők élén méltatta, „könnyes, drága, gyönyörű könyv”-ként. A Petőfi Társaság tagjával választotta, s a Singer és Wolfner elhatározta Krúdy Gyula összegyűjtött munkáinak a kiadását. A szerző még csak harmincöt éves; a kalendárium a többnyire virágvasárnapot mutat. Még hihet-e is talán, hogy a vörös postakocsi eljuthat valahová.

Regényhőseit mindenesetre még sokszor beleültette: az *Őszi uta-*

zások a *Vörös postakocsin* (1917), a *Nagy kópé* (1921), *Őszi verse-nyek* (1922), *Az utolsó gavallér* (1925), *A kék szalag hőse* (1926), *A vörös postakocsi*-hoz kapcsolódik valamilyen szálon; a hősök is át-sétáltak az egyik műből a másikba. De megnyugtató tájra, ahol időzni hosszabban lett volna érdemes, sohasem érkeztek.

TÖRTÉNELMI LECKE

Pedig Krúdyban egyszer még ébredt bizakodás: sirkövet lehet gurítani az éjszakás múlra, s feljön a „független, dacos Magyaror-szág napja”, s lehetséges a hazugság nélküli élet. Az 1918–19-es forradalom neki is a legnagyobbat adta: visszaadta rég elvesztett hitét az emberben és a jövő lehetőségeiben. Móricz Zsigmond mellett talán ő hitte legszebbnek a forradalmas jövőt. Gyakorlati munkát is vállalt: Móricz Zsigmond mellett ő írta a forradalom legszebb hadi-jelentéseit és karcolatait. Még személyes életében is rendet akart teremteni. Tarthatatlanná lett első házasságát törvényesen felbontja, a szállodáknak búcsút mondva, az új feleséggel együtt akar élni. Negyvenegyedik évét járja.

UTOLSÓ ÉVEK

Felébredt reményei, a forradalmak bukásával semmivé váltak; zavartságában átmenetileg még „nemzeti ideálokat” is kezd keresni. De a hivatalosság nem felejtette forradalmi múltját, könyveit nem adták ki, színdarabja előadását letiltották, s Pekár Gyula lapja, a *Magyar Műzsa* erősen támadta. Krúdy, hogy 1919–20 telét átvé-szelhesse, *Álmoskönyv*-et ír (1920). 1921 körül kezd igazodni a sor-sa: engedélyt kap a *Szigeti Séták*-ra, a „szépirodalmi és fürdőügyi közlöny”-re.

Írásaira akadnak újra kiadók, némely vasárnap megint több tár-cája és regényrészlete jelenik meg a lapokban. De a régi sikerek nem térnek többé vissza. A „pesti utcák gróffjából” – „szigeti remete” lesz. 1924 körül a tüdő, a szív és a gyomor kezd „kihágásokat” elkö-

vetni, térdszaggatások, zűrzavaros álmok gyötrik, 1928 nyarán féloldali szélütést kap. Ötvenéves, s már kezdődik a csendes haldoklás. 1929-ben egyetlen könyve sem jelenik meg, 1930-ban felmondják margitszigeti lakását. Óbudára költözik, egyre többször a szanatóriumok lakója. Az irodalmi tudatból szinte eltűnik, a *Magyar Aszszonyok Lexikona* 1931-ben már néhainak mondja, 1931-ben a kiadók felmondják szerződését, 1932-ben letette a vagyontalansági esküt. . . az 1930-ban megkapott Baumgarten-díj és az 1932-ben neki juttatott Rothermere-díj alig-alig javít nehéz sorsán. Műveit nemigen keresik, a fiatalok is inkább személye után érdeklődnek. Őles alakja és csendes szomorúsággal félrebillent feje messzi magaslott, ha a névtelen óbudai utcákon vagy a Tabán sikátoraiban ödöngött.

Pedig ez az öregedő, felejtett Krúdy még jelentősebb műveket alkotott, mint az ünnevelt. Most születnek a „dércsipert” remek: az *N. N.* (1922), a *Hét bagoly* (1922), a *Boldogult úrfi koromban* (1928) és *Az élet álom* (1932) nagy novellái. Korábbi korszaka modoros romantikájától itt érkezett igazabb regényességhez, a dekoratív, stilizáló modorosságtól egy bensőségebb, realistább igényű ábrázoláshoz. Budapest igazi regényét ezekben az években alkotja meg, a dzsentrivel is most csinál végső számadást, s jut legmeszesebb a történelem írói feldolgozásában. Gazdagabb, valóságosabb lesz írói világa.

Tökéletes híradások ezek az írások az élet perifériáin élő emberekről. A kiskocsmák is, ahol többnyire üldögélnek, mintha – Komlós Aladár szavát idézzük – csakugyan a „nihilizmus partján” fekdüdnének, alkonyodó szívvel emlékeznek és esznek itt, esznek és emlékeznek, s az evés után nincs már semmi. Az utolsó novellák „hősei” már szerelemre se vágnak, bármelyikük szíven lőhetné magát, mint Szortiment lapszerkesztő. . .

MŰVÉSZETE, VILÁGNÉZETE

Amit Krúdy életéről és művészetéről időrendben haladva mondhattunk, abból művészetének nagysága alig-alig érződhet. A realizmus felől nézve írói világa szűkösnek tűnhet; egysíkú figurákkal

dolgozik, a jellemfelesztést nem ismeri, meséje sem igazi mese, múltja nem valóságos múlt, a szerkesztés nem erénye, azt is szépséggé stilizálja, amit nem kellene, s a valóságos világból kilépve ábrándvilágot teremtett. Innen nézve csak néhány műve tartozna a remekek közé, amelyekben a valóságos élet rajzát, a hagyományos realizmushoz rokonabb mód adta (*Boldogult úrfi koromban, Hét bagoly, Három király*). A „műfaj babonájától” szabadulva azonban művészete egészét értéknek érezzük, a hagyományos realizmustól nagyon elütő tájait is: a modern próza egyfajta, az európai próza fejlődésével lépést tartó, sőt a nyugat-európai prózai kísérleteket megelőző eredménynek. Mert Krúdy, mikor a mikszáthi „pajkos derűből” kilépett, olyan tájakra indult, s olyan eredményeket mutatott fel, amelyek a húszas évekbeli kísérleti regények felé mutattak. A nyugat-európai próza törekvései a húszas évekre két irányban kezdtek csomósodni: egyik irányban a 19. századi realizmust vitték tovább, új elemekkel korszerűsítve, legfényesebben Martin du Gard; másik irányban Proust és Joyce „forradalmasította” a regényt, széttörve teljesen a hagyományos formákat. A magyar prózában is hasonló – részben öntudatlan – törekvések éltek a század elején: a realizmust Nagy Lajos és Móricz fogalmazta korszerűvé, a próza „forradalmasítása” felé Lovik, Cholnoky Viktor, Kafka Margit s főként Krúdy Gyula művészete mutatott.

Krúdy az emlékezéssel, az idő „dallamosításával”, a belső monológgal, a lélek kísérteties tájainak a felidézésével némiképp Proustot is megelőzte. Rokon művészetükben a múlt nosztalgiája, a lírai telítettség, az eszmetársítások gazdagsága és a szociális szempontok elhanyagolása is. De a különbségek legalább ennyire szembetűnőek. Proustnak más az anyaga, polgári, sőt nagypolgári; a Krúdy ábrázolta világ erősen feudális jellegű; Proust tudatosan alkotott, az emlékezés mozaikjai nála beleilleszkednek a mű „távlati” koncepciójába, művészete intellektuálisan is telített; Krúdy lírikusabb alkat, emlékezése spontánabb, művészetét a tiszta impresszionizmus felé fejleszti.

Emlékező hangját filozófiai kiindulás nélkül, saját érzésvilágából és a magyar hagyományból teremtette. Gyermekkorában sokat hallotta a „jégszürke” öregek sóhajtozásait – akkor búcsúzkodott a mű-

veiben megírt, biedermeieres színeket őrző világ –, élményeit egy múltban rekedt dzsentrivilágból hozta. Emlékező hangjában ott él a nagyanya fantasztikumokat idéző mesehangja s az a „patinás”, „édes-bús” hangulat, melyet a „hosszú elgondolkodtató őszök és emberhangtalan telek” érlelnek. Sajátos élményvilágának, a múltbarekedtség érzésének a kifejezéséhez Mikszáthtól és Loviktól is ösztönzéseket vehetett. Elsősorban Mikszáthtól.

Mikszáth – Rónay György már régebben rámutatott – késői műveiben elmosta az elbeszélés időbeli határozottságát (*Gavallérok, Szent Péter esernyője*), s utat nyitott a modern regény szerkesztési elve, az emlékezés és az asszociációkban való megjelenítés felé. Krúdy Gyula az ő nyomán megy tovább. Jellemzés helyett egyre inkább „bemutat”, a jellemet atmoszférikusan fogja fel, hangulato-
kat, látomásokat, emlékeket közöl, nem időrendi sorrendben, hanem az emlékezésében megjelenő belső időszemlélet szerint. A cselekménnyel nem törődik – vallja, hogy a műfaj babonája meghalt, a regényíró mindent megírhat, s líraian –, nála a cselekmény helyébe az emlékezés lép, hősei nem a cselekvésnek, hanem az emlékezésnek érzik szükségét. Legtermészetesebb formája az emlékezés, az adott jellem „emlékezésének dallamos hullámszája”. A deresedő Szindbád ifjúkori emlékeit indul megkeresni, a „múltból jövő” hangok után jár. A regényben így legfontosabb a személyes líra kifejezése lesz – a regényről regényre azonos hőst, az alteregót részint ez magyarázza –, az idő szubjektívvé válik – az objektív idő az emlékezésben nem fontos –, s a kifejezés zeneivé és asszociatívává.

A mikszáthi hang ilyen irányú fejlesztése aligha történhetett volna meg az étellel birkózó írónál. Ehhez emlékekbe kellett falazódni. Amire Szindbád vágyik: „zöld épületek, vadszőlős tornácok, nyújtózó ebek, messzire hangzott barátságos köszöntések. . . Férfiak, pajtások, akik poharat emeltek a nőért és hazáért. . . árnyak, amelyekben gyönyörű csendeseket lehetett álmodni. . . karácsonyfák alatt fehérlő nők, húsos, puha, ölelésre termett, lusta asszonyok. . . felejthetetlen ebek és nagy fák az udvar sarkában, furcsa öreg emberek, piros őszi alkonyatok, kiáltó madarak és mesemondó öregasszonyok” – a vidéki udvarházak patriarkális élete, emberek, akik otthon érzik magukat, áhitatosan tisztelik az életet, és zokszó

nélkül fogadják az el nem kerülhető halált – vágyalom. Ezt az álmot keresi a félrehúzódó Krúdy, ezért rajzol annyi művében egy sose volt Magyarországot, olyat, amelyik talán akkor lehetett volna valóságos, Örkény István találó képe szerint, ha Világosnál mi győztünk volna, és Paskievics menekült volna véres fejfel. . . A menekülő, fáradt Krúdy alakította ki magának véglegesen az emlékező stílust, az idő egybemosását, ez a fáradt, lemondó ember rajzolta meg számtalan alakban az elkésett lovagot; Ady Endre aligha véletlenül ajánlotta neki *A menekülő lovas-t*.

Ez a reménytelen fáradtság magyarázza, miért vezetett annyira más tájakra a Krúdy útja, mint a Móriczé. A realizmus lehetősége az induló Krúdy művészetében talán még inkább benne rejtett, mint a Móriczéban, politikai, társadalmi érdeklődése is erősebb lehetett. De *Az aranybánya*-nak nem lett folytatása; Krúdy akkor váltott Zolától Turgenyevhez, mikor a társadalomkritikai érdeklődésük Zolát irták a zászlóra; s akkor kezd a „szép múlt idők virághullató öszébe” hajózni, mikor Móricz a magyar Ugarral birkózik, s Ady a forradalmak elé harangoz. Krúdy akkor már úgy tudta: vége a harcnak, illetve nincs értelme a küzdelemnek. Még egyszer-egyszer lobbant benne is az élet megváltoztatásának az igénye, legnagyobbat a forradalmak idején, de ezekből a lobbanásokból mű nem nagyon született.

Nem volt kisebb művész Móricznál, művészi eredményei sem szintelenebbek, de világa mégis szűkösebb lett a Móriczénál. Kevesebbet mondott, s többnyire mellékmondatokba szorult nála a lényeges. Az *Aranykéz utcai szép napok* előhangjából az irodalomtörténet az egész Krúdy-műre érvényes gondolatot idézhetne: csak töredékét írta meg annak, amit megírhatott volna. Miért? Csakugyan attól félt, hogy megkövezik? Nem félt ő semmitől; a reménytelenség fegyverezte le, s térítette el a realizmus útjáról. Nem tartotta érdemesnek a sorssal való birkózást, úgy érezte, nem érdemes haragudni senkire és semmiért. Rezeda Kázmér, „miután fiatal korában többször volt részeg bortól és szerelemtől, mint egy kisebb német királyság lakossága” – mélabúsan járja a budai utcákat, medítálgat az élet hiábavalóságairól, azzal a meggyőződéssel, hogy „az egész élet nem érdemes arra, hogy vitatkozzon érte az ember”.

Innen érthető Krúdy mélézó emlékezése, ezért hajlik a hullá fölé is rezignált mosollyal. Ezért nem nézett meg semmit közlról, inkább messzebb tartotta alakjait, tárgyait az időben, még azt is, ami a maga teremtette világba beilleszthető volt, hogy a mesék lobogó kísérteteként lássa. A *Három király* Crudy püspökjének ellenzékisége ritkán lobbant benne, legtöbbször a múltak vizén evező hajós volt, aki az élet unalmát borral, nőekkel, kártyával és lóversennyel vélte enyhíthetőnek. Fontosnak csak az írást tartotta, a tücsök ciripelését, a sebes szívűek, a csillagvárók, az életuntak és önmaga vigasztalására.

Álmodozott, mondták róla a kortársak; a subáján alvó emléket ébresztette, s esőmosta jeleket rótt a keresztútra – vélte magáról. Nem is akart többet csinálni; álmodozásaival és esőmosta jeleivel azonban modern törekvések öntudatlan elődje volt, álmodozásaiból csakugyan „egy tucat irodalmi iránynak a nyersanyaga kitelt volna a takarékos Nyugaton”. Az irodalomtörténet alig-alig győzi felmérni művészete értékeit. A hagyományos formák feloldása, a szabad aszszociációk érvényesítése, az időérzet lírai felbontása, az idő „dallamosítása”, a nagyítás, a képek egymásba oldása mind-mind az ő hozománya. Zenei-ritmikái fogantatású stílust teremtett, nosztalgikusán édes, muzsikus prózát. Ironikus stilizáltságú prózai lirizmusát korábban az impresszionizmushoz kötötték, az újabb tanulmányok már Krúdy szimbolista stílussteremtéséről is beszélnek.

„Én írónak születtem: semmi másnak” – írta élete vége felé is. Író volt, az írás erkölcsében feddhetetlen. Móricz mellett a század első felének talán legnagyobb magyar prózairója.

1965